

КИРИЛО– МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ III

П–С

Главен редактор
Лиляна Грашева

Редактори
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Светлина Николова, Ана Стойкова

СОФИЯ • 2003
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

ниевото евангелие). – In: *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien, 2000, p. 88–94; Славянските ръкописи в Италия: проблеми на издирването и каталогизирането им. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. С., 2002, с. 237–247.

Л и т . : Минчев Г. Обращение българской медиевистики к современной эстетике и литературной теории. – *Palaeobulgarica*, 6, 1982, 4, p. 84–88; Милтенова А. – *ЛМ*, 27, 1983, 2, с. 158–161 (рец.); Наумов А. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 165–168 (рец.); Богдановић Д. – *ПКЖИФ*, 46, 1984, 1–4, с. 119–125 (рец.); Христова И. За Средновековието – със съвременен подход. – *ЕЛ*, 42, 1987, 3, с. 128–132; Hegeres T. Hrvatski rukopisi Vatikanske knjižnice i evangelie sv. Marka po Marku Japunžiću. – *Marulić*, 3, 1987, p. 269–285; Schreiner P. Ein neuer Katalog slavischer Handschriften. – *WSL*, 33, 1, (N. F. 12, 1), 1988, p. 63–68; Христова И. Нов значителен принос към Климентовата проблематика. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 1, p. 120–121; Srasova V. – *Annali dell' Instituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica*, 1, 1993, p. 376–380 (рец.); Динев П. – *Старобългарска литература*, 27, 1994, с. 122–125 (рец.); Мусакова Е. Славянски ръкописи в Папския източен институт. – *Palaeobulgarica*, 22, 1998, 3, p. 124–126; Thomson Fr. J. *Hagiographica in the Slavonic Manuscripts of the Pontificio Istituto Orientale*. – *AB*, 119, 2001, 2, p. 363–370.

Анисава Милтенова

СТАРЕ МЕСТО – вж. *Велеград*.

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК – езикът на бълг. народ от края на IX до края на XI в. Този период на бълг. езикова история започва през 863, когато Константин-Кирил Философ и Методий съставят азбука и превеждат от гръцки на български най-необходимите богослужебни книги, като по този начин поставят началото на книжовната форма на бълг. език. Писмеността предизвиква съществени промени в езика, които наред със закономерните развойни процеси в говоримата реч разграничават старобългар. период от предходния, предписмен период на бълг. език. Краят на старобългар. период се определя от значителни промени в цялостната система на езика – звукови, граматически, лекси-

кални, които поставят началото на среднобългарския период. За книжовната форма на С. е. някои палеослависти въвеждат специални термини: староцърковнославянски, старославянски, първия писмен език на славяните, и др. При избора на названието те изхождат от функционирането на книжовния С. е. като общ културен език за южните и източните славяни. Тези термини обаче противоречат на терминологичната лингвистична практика, която е утвърдила правилото с едно име да се означават всички форми на даден език и в названията на всеки жив език да се посочва неговата етническа принадлежност.

За изучаването на С. е. се използват разнообразни източници. Основен извор са запазените ръкописи и надписи, писани в бълг. езикова среда през старобългар. период. Богата информация за С. е. се съдържа и в многобройните по-късни бълг., руски, сръбски и хърватски преписи на текстове, създадени на С. е. Ценни сведения за него са се съхранили в съвременните териториални бълг. говори, в старинните местни названия от територията, населявана с българи по онова време, в архаичните бълг. заемки в съседни езици. Данни за С. е. могат да се извлекат и от старобългар. *азбуки*, от старобългар. съчинения, съдържащи разсъждения за езика, от съпоставителния анализ на родствени и съседни езици.

През периода на С. е. едновременно са се използвали две азбуки: създадената от Константин-Кирил *глаголица* и *кирилицата* – графична система, възникнала в Б-я чрез приспособяване на грц. уставно писмо към слав. особености на С. е. по образеца на глаголицата.

Езиковата система на С. е. е наследена от праславянски, но е развила през периода на самостоятелното си съществуване нови черти, които я разграничават от езиковите системи на паралелно формиралите се други слав. езици. Като сигурен критерий в практиката за раз-

граничаване на С. е. се използват две негови специфични черти: групите шт, жд за праслав. *tj, *dj, *kti и широкият гласеж на гласната ъ. З в у к о в и я т с ъ с т а в на С. е. включва 15 гласни и 25 съгласни. Гласните са: а, ъ (широко е), о, е, ъ, н (и), ъ (кратко лабиално или нелабиално ъ), ъ (кратко е или и), оу (у), ж (он), а (ен). Като гласни са функционирали сонорните р и л, които са се отбелязвали с два буквени знака: ръ и лъ за твърдите варианти и рь и ль за меките варианти. Съгласните са: в, п, в, ф, д, т, з, с, с', г, к, х, ж', ш', ч', з, ц', м, л, л', н, н', р, р', (j). Съгласната ђ е заета от гръцки. Своеобразна особеност на звуковата система в началото на старобълг. период е фактът, че по признака мекост противопоставяне има само при съгласните а, н, р, с. Останалите съгласни са или само твърди, или само меки. Към края на периода започва затвърдяването на меките съгласни.

Морфологичната система на С. е. има синтетичен характер. Имената се скланят по седем склонения според тяхната праслав. основа: -ǎ-, -jǎ-, -ǔ-, -ǎ-, -jǎ-, -ī-, консонант (праслав. -u-, -ep-, -nt-, -eg-, -es-). Има 6 падежа: именителен, винителен, родителен, дателен, творителен, местен и звателна форма. Прилагателните имат проста и сложна форма (дѡврѣ, дѡврѣн). Числителните имена все още не са обособена морфологична категория, а образуват количествени подкласове в останалите имена: съществителни, прилагателни, местоимения. Делят се на бройни и редни. Старобълг. глаголна система е много богата. Глаголът може да е от свършен или несвършен вид. Той има три наклонения: изявително, повелително и условно. Глаголите в изявително наклонение имат седем времена: сегашно, минало свършено, минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще в миналото, бъдеще предварително. Липсва морфологична категория

бъдеще време. Предстоящо действие се изразява или чрез сегашната форма на глаголи от св. вид (проучѣж), или чрез конструкция от помощен глагол нмѣтн, начатн, възатн или хотѣтн и инфинитивна форма на пълнозначен глагол (нмамъ, начънж, възънж или хоцж ходѣтн). По сегашната си основа глаголите се групират в пет спрежения. Именните глаголни форми се делят на изменяеми и неизменяеми. Изменяеми са причастията: сегашно деятелно, сегашно страдателно, минало деятелно I и II, минало страдателно. Неизменяеми са инфинитивът (ловѣтн) и супинът (ловѣтѣ).

Синтактичният строеж е развит. Простите изречения по цел на изказването са съобщителни, въпросителни и побудителни. Емоционалната реакция се изказва с възкликателни изречения. Според отношението на говорещия към обективната действителност простите изречения се делят на утвърдителни и отрицателни. Сложните изречения са съчинени и съставни. Съчинените сложни изречения са съединителни, съпоставително-противопоставителни, разделителни, мотивиращи, заключителни, резултативни, пояснителни. Съставните сложни изречения са с подчинени подложни, сказуемноименни, сказуемноопределителни, допълнителни, определителни, обстоятелствени (за място, време, начин, количество, причина, следствие, цел, условие, отстъпване).

Старобълг. лексикалната система включва праслав. наследство и лексеми, създадени в периода на самостоятелния развой на бълг. език. Тя се обогатява особено в резултат на интензивната книжовна дейност. Създава се главно абстрактна и терминологична лексика. Основен източник за увеличаване на словесния фонд е активното словообразуване на основата на собствени модели и словообразователни съставки. Лексикалната система се попълва също със заемки от други езици чрез битово об-

щуване или чрез книжовни връзки. Заемките са главно гръцки (вж. *Гръцко влияние* върху старобългарския език), по-ограничени са *германизмите*, *прабългаризмите*, *латинизмите*, *семитизмите* с грц. посредничество, *моравизмите*. Създават се думи и по грц. модели или пък старобълг. думи развиват нови значения по семантични образци на грц. думи.

Книжовната форма на С. е. възниква с превода на Изборното евангелие, направен от Константин-Кирил от грц. език на южнобълг. *солунски говор*, който той е владееел като солунчанин. През двувековното си съществуване С. е. се развива, от една страна, в съответствие със закономерните процеси в говоримата реч и, от друга, в зависимост от своите обществени функции. Книжовният С. е. има нетипична история. Той възниква във Византия по конкретен повод – молбата на моравския княз *Ростислав* (846–870) до виз. имп. *Михаил III* (842–867) да му изпрати слав. учители. С тази мисия са натоварени братята от Солун Константин Философ и Методий и техни съмишленици. Във *Велика Моравия* те въвеждат формираната се въз основа на първите преводи книжовен С. е. От великоморавските земи той се разпространява и в *Панония*, *Хърватско*, а по-късно и в чешката държава. След смъртта на Методий (885) слав. книжовна дейност във *Велика Моравия* е забранена. *Учениците на Кирил и Методий* пренасят в Б-я писмеността на своите учители. Новият период е значително по-дълготраен от предишните – обхваща две столетия, и е писмено засвидетелстван в значителен брой ръкописи и надписи. В Б-я книжовният С. е. е приет за официален и навлиза в основни сфери на обществения живот: държ. апарат, църковната организация, богослужението, книжовната дейност, образованието. *Графитите* и надписите върху битови предмети разкри-

ват, че писмеността е проникнала и във всекидневния живот. Условието за книжовна дейност са благоприятни. Висшите светски и духовни сановници насърчават книжовните прояви. Творят високообразовани, талантиливи книжовници. Превеждат се книги и се създават оригинални творби, съставят се сборници. В процеса на активната книжовна дейност езикът се развива: обогатява се лексикалният му фонд, усъвършенства се синтактичната му организация, нормират се езиковите средства. През старобълг. период функционират две авторитетни книжовни средища с центрове столиците *Плиска* и *Преслав* на североизток (вж. *Преславско книжовно средище*) и *Охрид* на югозапад (вж. *Охридско книжовно средище*). Чрез тях значително се разширява диалектната основа на книжовния старобълг. език.

За нуждите на новопокръстените народи в Киевска Русия и Сърбия се пренасят старобълг. книги, а заедно с тях и книжовният С. е. В процеса на преписване на старобълг. книги местните книжовници запазват тяхната езикова основа, като в определени граници я приспособяват към своя роден говор. По този начин се оформят локалните типове, или *редакции*, на книжовния С. е.: моравска, панонска, чешка, хърватска, руска, сръбска.

С. е. е най-рано писмено засвидетелстваният слав. език, а книжовният С. е. за векове става общ културен език за южните и източните славяни. Затова науката за С. е. е основна дисциплина в българистиката, славистиката и индоевропеистиката.

Лит.: Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865, 1171 p.; Востокоев А. Грамматика церковнославянского языка. Санкт Петербург, 1863, 135 с.; Leskien A. Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg, 1909, 52+260 p.; Кульбакин С. М. Древне-церковно-славянский язык. Харьков, 1911, 124 с.; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. [2 изд.] Berlin, 1912, 18+656 p.; Jagic V.

- Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, 540 p.; Ц о н е в Б. История на българският език. I. С., 1919, 530 с.; L e s k i e n A. Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar. [6 изд.] Heidelberg, 1922, 351 p.; Ł o ś J. Gramatyka starosłowiańska. Lwów–Warszawa–Kraków, 1922, 221 p.; M l a d e n o v St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin–Leipzig, 1929, 354 p.; V a n W i j k N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. I. Laut- und Formenlehre. Berlin–Leipzig, 1931, 254 p.; D i e l s P. Altkirchenslavische Grammatik. I. Grammatik. Heidelberg, 1932, 325 p.; 2. Ausgewählte Texte und Wörterbuch. Heidelberg, 1934, 123 p.; M л а д е н о в Ст. Българската реч в Солун и Солунско. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 44–63; V a i l l a n t A. Manuel du vieux-slave. I. Grammaire. Paris, 1948, 369 p.; S l o ŋ s k i St. Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego). Warszawa, 1950, 172 p.; С е л и щ е в А. Старославянский язык. I. Введение. Фонетика. М., 1951, 336 с.; 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. М., 1952, 206 с.; T r u b e t s k o j N. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, 197 p.; S a d n i k L., R. A i t z e t m ü l l e r. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, 20+341 p.; L u n t H. G. Old Church Slavonic Grammar. 's-Gravenhage, 1955, 14+143 p.; Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz; 1983– : Z. Hauptová. 1–52. Praha, 1958–1997; D o s t á l A. Staroslověnština jako spisovný jazyk. – Bulletin Visoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, p. 129–139; M и р ч е в К. Историческа граматика на българския език. [2 изд.] С., 1963, 274 с.; H a v r á n e k B. Počátky slovanského písma a psané literatury v době velkomoravské. – In: Velká Morava. Praha, 1963, p. 77–96; D o s t á l A. Staroslověnský jazyk, jeho strukturní charakteristika a lokální typy. – In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, p. 11–28; M a t ě j k a L. Moravian Codification of the First Slavic Literary Language. – In: The Czecho-Slovak Contribution to World Culture. The Hague–London–Paris, 1964, p. 105–111; M и р ч е в К. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост (863–1963). Доклади и материали. С., 1965, с. 67–76; Б а у э р Я. Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии (Сопоставление синтаксического строя). – In: Magna Moravia. Praha, 1965, p. 469–492; K u r z J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, 233 p.; V l á š e k J. Struktura a typ staroslověnského písemnictví velkomoravského období. – In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1973, p. 131–142; L e h r S p l a w i ŋ s k i T., Cz. B a r t u l a. Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym. [6 изд.] Wrocław–Kraków–Gdańsk, 1973, 187 p.; V e č e r k a R. Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. – Methodiana, p. 91–121; Ц е й т л и н Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977, 336 с.; A i t z e t m ü l l e r R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Freiburg i. Br., 1978 (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes, 12), 253 p.; Д у р и д а н о в Ив. Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 2–22; Г ъ л ъ б о в Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, 180 с.; V e č e r k a R. Das Altkirchenslawische als Schriftsprache Großmährens. – Wiener slavistischer Almanach, 6, 1980, p. 279–297; D o g r a m a d ž i e v a E. Die Verbreitung der altbulgarischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 45–49; Д о б р е в Ив. Старобългарска граматика. Теория на основите. С., 1982, 212 с.; Д о г р а м а д ж и е в а Е. Обществени функции на старобългарския книжовен език. – БЕ, 23, 1983, 4, с. 286–289; Старобългарски речник. Встъпителен том. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. С., 1984, 228 с.; V e č e r k a R. Staroslověnština. Praha, 1984, 231 p.; V e č e r k a R. Tschechische Terminologie der ältesten slavischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 102–103; В е ч е р к а Р. Старославянский с функционально-стилистической точки зрения. – ГСУФсф, 74, 3, 1985, с. 28–36; Ц е й т л и н Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, 355 с.; M и н ч е в а А. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, 160 с.; Ц е й т л и н Р. М. О содержании термина „старославянский язык“. – ВЯ, 1987, 4, с. 43–58; Д у н к о в Д., Р. С т а н к о в. К вопросу об основных положениях становления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 9–28; Д о г р а м а д ж и е в а Е., Кр. К о с т о в а. Проблемы дефиниции древнеболгарского языка на основе определений других славянских языков. – СФ-С, 19, 1988, с. 19–28; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Hlavní red. E. Havlová. 1–3. Praha, 1989–1992; Граматика на старобългарския език. Отг. ред. Ив. Дуриданов. С., 1991, 605 с.; С т а н к о в Р. Славистиката за старобългарския език. – Училище, 2, 1993, 4–5, с. 104–111; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994, 841 с.; Т о т о м а н о в а А.-М. Старобългарската книжовна норма. – ЕЛ, 52, 1997, 5–6, с. 126–131.

Екатерина Дограмаджиева

СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ – вж. *Битолски надпис на Иван-Владислав, Графити, Добруджански надписи, Епиграфика старобългарска, Керамични надписи, Надпис на чъргубия Мостич, Равненски манастир, Самуилов надпис, Старобългарски паметници.*